

PALKOVICS TIBOR

„Minden ajtót kinyitni”*

HAMVAS BÉLA 1945 ÉS 1950 KÖZÖTTI
ÍRÁSAIHOZ

Szinte alig felmérhető a szemléleti és gyakorlati perspektíváknak, törekvéseknek és impulzusoknak az a sűrűsödése és feszültsége, amely Hamvas Béla életének és munkáinak az 1945 tavaszától 1950 decemberéig, vagyis életműve addigi összegzését, mérlegét és tükrét is jelentő *Karneval* című regénye lezárásáig tartó időszaknak a sajátja.

Néhány héttel Budapest ostroma után, a Fővárosi Könyvtár évkönyvének beszámolója szerint 1945 márciusának elején, Hamvas Béla ismét könyvtári szolgálatba állt, s munkatársaival az Óbudai 8-as Számú Könyvtár épületének állapotfelméréséhez látott: „Március 9-én ajtó és ablak nélküli helyiség meredt a belépőre. A falakon belövés okozta lyukak tátongtak, a mennyezeten csőrepedéstől származó vízfoltok éktelenkedtek és a falakon pedig a víz szivárgott végig. A felázott faltörmelék a könyvespolcokra hullott és az ázott vakolat és a csepegő víz már a könyvvállványt is kikezdte. A padlózatot víztócsák borították el és azon különböző eredetű szemét hevert. Ilyen körülmények között kellett a rendbehozatali munkát megindítani.”¹

Miközben a külső, tárgyi világ romjai és veszteségei között Hamvas Béla még 1945 márciusának közepén is az alig elviselhető nélkülözések és az éhhalál szüntelen közeledésének aurájában élt, naplófeljegyzéseiben megpróbálta addigi életének és szellemi világának mérlegét is megvonni, s válságossá lett helyzetének személyes összetevőit – azoknak minden következményével együtt – önmaga számára világossá tenni.² Másfél év távlatából, Várkonyi Nándorhoz írt levelében mindezt így idézi fel: „Tudod, amikor az ostrom után a pincéből ötheti koplalás után feleséggel kimászunk, lakásom romhalmaz, házról házra járva a februári fagyban mások könyöradományából éltünk két hónapig és végül aztán sikerül megállapítanom, hogy úgy látszik, egy darabig még élni fogok, akkor elhatároztam, hogy »mindent újrakezdek«. És pedig előlről. Mindent előlről...”³

Hogy milyen hőfokon, intenzitással és lendülettel fogott neki munkájának Hamvas Béla ebben az említett, mintegy hetven hónapot átfogó időszakban, nem csupán akkor mutatkozik meg, ha valaki az ekkor született művek és előadások több mint nyolcvan tételt számláló címsorát áttekinti, hanem ha számba veszi azt is, hogy ezek között – a sok száz oldalnyi napló- és munkajegyzet mellett, valamint az egyéb „kisebbségi” írásokon kívül – olyan léptékű és terjedelmű művek szerepelnek, mint a *Pert em Heru* fordítása és kommentárjai, az *Anthologia humana* gyűjteménye, a *Titkos jegyzőkönyv*, az *Unicornus*, vagy a *Silentium* „zsoltároknak” is nevezett esszéi, a *Maya*, A *bor filozófiája*, az *Óda a huszadik századhoz*, a *Forradalom a művészetben*,

* Hamvas Béla A világ hazahívása című gyűjteményes kötetéhez írott tanulmány átdolgozott, kiegészített változata.

a *Regényelméleti fragmentum*, a *Tabula Smaragdina* és a *Magia-szutra* több száz kéziratot oldalt számláló tanulmányai, vagy épp maga a *Karneval*.

Az újonnan meginduló szellemi élet ígérete volt, amikor 1945 júliusában az Egyetemi Nyomda szerkesztői megbízást adott Hamvas Béla számára egy olyan tanulmány-sorozat összeállítására, amely „magába foglalná a szociológiai, közgazdasági, irodalmi, művészeti, politikai, filozófiai és természettudományi kérdések tárgyalását, a tudományok mai helyzetének megvilágítását és legfőbb problémáit”.⁴ A tervek szerint az év végéig a kiadó *Az Egyetemi Nyomda Kis Tanulmányai* sorozatcím alatt tizenöt füzetet jelentetett volna meg, arányaiban tíz fordítást és öt magyar szerző írását, amelyek közül 1945-ben végül tíz füzet készült el. A sorozatot Hamvas Béla *A száz könyv* című írása nyitotta, az évadban az egyetlen, eredetileg is magyar nyelven írott műként.⁵

Ekkor még bizonyára nem sejtette, hogy mindjárt e szerkesztői tevékenységével, valamint az 1946 elején megjelent *Füstparipán* és a *Lukács Györgyről* szóló írásával – de főként majd a *Forradalom a művészetben. Absztrakció és szürrealizmus Magyarországon* című kötetrel – az elsők között válik nem csupán a kritika, hanem az ideológiai támadások célpontjává, amely 1948 közepére a szellemi életből való kiszorulását eredményezi.⁶ Keszi Imrének a *Diárium*ban megjelent ingerült és ellenséges hangvételi reakciója Hamvas Béla *Füstparipán* című írására⁷ azonban csupán látszólag volt kezdőpont, sokkal inkább egy, már korábban megindult és akkumulálódó folyamat részét képezte, amelynek konkretizálására a háborút követő új politikai tér csak alkalmat adott, s amelynek Lukács György fellépése, valamint Szigeti Józsefnek és Keszi Imrének a Hamvas Béla és az „Egyetemi Nyomda kultúrpolitikája” elleni ismételt támadása⁸ csupán záró fejezete volt. Keszi Imre mindezt 1948-ban már nyíltan fenyegető retorikával tette világossá: „Hamvas Béla működésére a baloldal másfél évtizeddel ezelőtt figyelt fel először, amikor Thomas Mark álnéven kezdte meg gyalázkodását a valóság nagy írói, elsősorban Ady Endre ellen.”⁹

Annak ellenére, hogy Lukács György 1947 őszén az absztrakt művészet magyar elméleteiről szólva¹⁰ – jóllehet Hamvas Béla és Kemény Katalin közös könyvét a „Nyugaton divatos ellenforradalmi publicisztikaként” jellemezte, s több hasonló, már ekkor sem sok jót ígérő kifejezéssel vette körül – írásával még a kritika talaján maradt, mégis kétségtelenül megadta az indíttatást ahhoz, hogy a megkritizált műről nem sokkal később a „Magyar Kommunista Párt tudományos folyóirata”, a Fogarasi Béla szerkesztette *Társadalmi szemle* máris úgy nyilatkozzon, mint amelynek „mindenki számára nyilvánvaló a politikai összefüggése a reakcióval”¹¹, s hogy egy évvel később, már egészen más hangnemben – Kállai Ernő és Hamvas Béla mellett immár Kerényi Károly munkásságát is „értékelve” – végül maga Lukács is úgy fogalmazzon: „...az imperialista rothadás ideológiáját *ideológiailag* meg kell semmisíteni és éppen Lenin mutatta meg, hogy itt nem lehet szó kíméletről, megalkuvásról.”¹²

Miközben a realista és absztrakt művészeti irányokról kibontakozott vita során¹³ Hamvas Béla és Kemény Katalin közös kötetének művészetelméleti állásfoglalását ideológiai oldalról egyfajta „esztétikainak álcázott politikai reakció” kategóriájában értelmezték, a valós helyzet épp fordítva állt: az esztétikai kérdések mentén egyre

erősödő politikai-ideológiai nyomás alá helyezték mindazokat, akik az absztrakt művészet „elméleti igazolóiként” vonták magukra a figyelmet.

A *Válasz* folyóirat 1947-es decemberi számában a vitára reagálva *Realista és absztrakt művészet* címen – a kevesek egyikeként – egy olyan írás is megjelent, amely Lukácsnak a már említett, e témát érintő első megnyilatkozásában is pontosan érzékelt kritikájának felhangjait: „...ma a politikai izmusok villogtatják bárdjukat a szellem felett... Veszedelmes út ez!... Éppen ezért elképesztő, sőt ijesztő, ha az a tudós, aki mindig hangoztatja, hogy ismeretelméleti alapon áll, aki a kérdéseket mindig szociális szempontból vizsgálja, – egy olyan művészet felett, amely tőle nyilván távol áll, súlyos politikai ítéleteket mond ki.”¹⁴

Természetesen sem a publikálási lehetőségek köréből kiszoruló Hamvas vagy Kállai munkásságának, sem a ’48 végén megszűnő *Európai Iskola* vagy a *Galéria a 4 Világtájhoz* művészeti csoportosulásoknak semmiféle közvetlen politikai tartalmuk nem volt, csupán az emberi világ permanens válságában a valóságnak a politikai-társadalmi-gazdasági szegmensére való egyoldalú és végletes leszűkítésével szemben a létezés univerzalitásának és sokszerűségének a művészetekben megnyilatkozó lehetőségei mellett foglaltak állást.

Hamvas Béla a művészetek számára ebben az időszakban nem kisebb perspektívát vázolt fel, mint az emberi lét művészet általi megújításának lehetőségét – mégpedig gondolatában közvetlenül Rudolf Pannwitz „múzsaiság” fogalmához kapcsolódva. Pannwitz számára „a múzsai (*das musische*) az emberi virágzása, mégpedig úgy, hogy ennek az emberinek nem csupán a csúcса, egyik vagy másik ága, hanem a maga egésze virágzik és átvirágzik (*überblühen*).”¹⁵ Pannwitz a létezés múzsai arculatát és valóságát mintegy az emberi lét-dimenzió önmagát kiteljesítő növekvéseként érzékelt, az egyes művészeteket pedig mint e múzsai létvalóság „virágzás-teljességéből” kicsapódó tiszta kristályokat szemlélte, amelyek ugyanakkor úgy zárják magukba minden múzsainak és emberinek a foglalatát, akár egy növény magjai saját megnyilatkozásának és kiteljesedő virágzásának egészét. Hamvas szemléletében *minden körülménytől függetlenül* itt, a „múzsai beavatásában”, a lét értelmének sugárzó középpontjában az ember *egészleges* átvalóságának kitüntetett lehetősége nyílik meg. A művészetben számára is olyasvalami jelentkezik, ami „az egész embert, a külsőt is, a belsőt is egyszerre, egy időben és ugyanakkor érinti és magával tudja ragadni.”¹⁶

Az 1946–51 között vezetett naplójának egy szakaszában – ahol nem mellékesen a *Realizáció* címmel négy ütemben kibontott feljegyzése, valamint Jakob Böhme két szövegrészletének fordítása is szerepel – egyenesen a „művészet-megértés kulcspozíciója” kifejezést említi, s a művészetnek e rendkívül hangsúlyos pozicionálása és ebből adódó következményei nem csupán az olyan, közvetlenül művészetelméleti és képzőművészeti témákat érintő megnyilatkozásaiban jut érvényre, mint a *Forradalom a művészetben. Absztrakció és szürrealizmus Magyarországon* kötete, az Esztétikai Társaság körében tartott felszólalások, a kiállításokról szóló beszámolók (*Két kiállítás; Vándorkiállítás Pécsen; Lossonczy Tamás tíz táblája*), vagy az absztrakt és realista irányzatok vitájához kapcsolódó hozzászólása (*Neorealizmus*), hanem jelen van a kor-

szak válságát elemző gondolatokban („Válság 1956”; *Művészet és társadalom*), kritikai esszéiben és önreflexív ismertetőiben (*Költészet 1946.*; *A láthatatlan történet*; *Anthologia humana*), a szellemi megvalósítás módszertani kérdéseiben (*Realizáció*; *Meditáció*), közvetve pedig pedagógiai támajú írásaiban is (*Karácsony Sándor*; *Nevelés a béke szolgálatában*)¹⁷, de legalább ilyen súllyal ennek az időszaknak csaknem valamennyi munkájában, különösképp és lényegi vonásokban a „hagyomány és kereszténység” viszonyát tárgyaló műveinek kérdéskörében.

Ez utóbbiak vezérfonalát Hamvas számára már a '40-es évek első felében Jakob Böhme gondolkozása jelentette: „Jakob Böhmét olvasom és az a benyomásom, hogy egész Európában Böhme áll a szentkönyvekhez a legközelebb... Ismét, mint oly sokszor életemben, kellő pillanatban megkaptam a Vezetőt, aki tovább visz... Böhme őskori hagyomány alapján áll (persze anélkül, hogy tudna róla, mert csak a Bibliát ismeri), de az egyetlen európai (tanítványán, Baaderen kívül), aki tudja, mi a kereszténység az őskori hagyomány után és fölött.” A hagyomány és a kereszténység kapcsolatának megfogalmazásában és tisztázásában Hamvas a véglegesen Böhme nyomán kirajzolódó három alapvető logikai forma (analógiás-, azonosság- és egységlogika) megkülönböztetése és a böhmei egységlogika *inqualieren*-fogalma (az elemek kölcsönös áthatása) mentén halad, s ezek alapján jut el a kereszténység minden intézményesült formáján túl levő evangéliumi törvényfelettségének mint a hagyomány beteljesedésének gondolatához.

Itt, a törvényfelettségnek ebben a „megnyílt és feltárt állapotában”, ebben a „szabad elvfölöttiségben”, a „hit” világában, ahol a fix és stabil pontok körül kristályosodó végleges érvényű tanítás helyett, a „törvény” helyett a középpontban a személyiség szüntelen haladó mozgása áll, itt fut egymásba a '40-es évek második felében Hamvas számára a szenzuális és természetelvű látást elhagyó absztrakt, imaginatív művészet kibontakozásának a jelentősége, a „polifon tudattartalmak” szabad mozgásának megnyíló esszényelv „inqualitása”, s itt nyeri el végleges hangsúlyait a szociális rendeken és osztályokon túllépő, az individuális és kollektív társadalmi formákat egyaránt meghaladó „oikonomia” gondolata, a „Heimholung der Welt, a világ hazahozatala, a világ hazahívása” – ahogy munkajegyzeteiben fogalmaz.

Hamvas 1947 folyamán – részben az új, „böhmei stádium” szemléleti eredményeinek begyakorlásaként és megszilárdításaként – Jakob Böhme néhány műve részletének fordítását határozza el. Az elsőként választott írásról, s magának a munkának a nehézségeiről néhány hónappal később pécsi orvos-barátjának, Záhonyi Aladárnak, a *Sorsunk* folyóirat munkatársának írott levelében számol be: „Még a télen belefogtam Böhme De signatura rerum fordításába. Ezt is folytatni akarom és kellő kommentárral ellátni. A fordítás elég értelmes. Ami nehéz, az Böhme nyelvének súlya és tömör ereje. Ez a latin-német nyelv magyarul! Csaknem lehetetlen. De kell, hogy végül legyen magyar Böhme.”¹⁸ A további fordítási tervek között Böhme 1623-ban *Mysterium Magnum* címen írt művének első harmincegy fejezetét jelölte meg, mivel azonban saját kötete a háború alatt elveszett, a fővárosi könyvtárakban pedig nem jutott hozzá, Záhonyihoz fordult segítségért, aki hosszas közbenjárásra a Pécsi Egye-

temi Könyvtárból, az egykori püspöki gyűjteményből szerezte meg a mű egy korabeli példányát.¹⁹ Hamvas még a nyár folyamán egy német nyelvű kivonatokat és hozzá fűzött kommentárokat tartalmazó *Böhme-naplót*²⁰ készített, amelyben a maga számára tett legfontosabb észrevételeket és összefüggéseket jegyezte fel. A tervezett „magyar Böhme” néhány évvel később, az ’50-es évek elején A *lélekről szóló negyven kérdés (Vierzig Fragen von der Seele, 1620)* fordításával valósult meg, egy hozzá írt tanulmánnyal együtt, amelynek egy korábbi tervezetét Hamvas Béla már a negyvenes évek végének ebben a rendkívüli időszakában felvázolta.²¹

E korszak sajátosságáról és kontextusáról szólva – a fentebb említettek írások mellett – nem lehet megfedkedezni azoknak a műveknek legalább hozzávetőleges számbavételéről, amelyek azóta elvesztek, vagy máig lappanganak: ilyen az 1944 őszén már megkezdett *Bhagavad-Gita*-fordítás; az 1947 tavaszán angol nyelvre fordított *Seth: Tradition and Christianity* (Seth: hagyomány és kereszténység) című írása, amelyet John Cowper Powys angol regény- és esszéíró részére, valamint Gilbert Turner richmondi könyvtárosnak is elküldött, akivel Hamvas Powys közvetítésével került kapcsolatba²²; szintén ide tartozik A *Kis Démokritos* (1947) címen rövidebb írásokból összeállított gyűjtemény; a *Haditerv az asztalfiókban* (1948) című cikksorozat, valamint a *Tíz előadás a válságról, vagy a huszadik század uralkodó eszméi* (1948).

Ez utóbbi írás hosszasan, közel három éven át foglalkoztatta Hamvast. Első változatáról²³, legalábbis annak utolsóként kidolgozott két fejezetéről, részletesebben a következőképp számol be egyik levelében: „Most a *Tíz előadás* utolsó fejezete van munkában: olyan rész, ahol kb. 50-60 kortárs kerül szóba, néhány sorban: karakter, jellemrajz, jelentőség, eredmény. Nem lehet egy iramban írni. Aztán a zsidókérdés-fejezet, amely egészen különös módon nehéz, bár forrásaim a legkitűnőbbek. Valóságos hydra ez! Meg kell elégednem részeredménnyel.”²⁴ Az elkészült művet a Szabó Lajossal és Tábor Bélával együtt alakított munkaközösségükben, 1948 augusztusában tervezte megvitatni, amely eseménytől Hamvas nem kevesebbet várt, mint hogy „a megbeszélés jobb lesz, mint a mű”²⁵. Írásával Hamvas Béla valóban elégedetlen volt²⁶, s ebben talán a közös megbeszélés alkalmá is megerősíthette, mindenesetre 1949 őszén a mű átdolgozása mellett döntött, amit végül 1951 januárjában *Tizenegy előadás a válságról* címen véglegesített.²⁷

Ugyanitt kell megemlíteni azokat az előadásokat is, amelyek ebben az időszakban szokatlan sűrűséggel követték egymást, jóllehet Hamvas korábban is számos előadás és rádióműsor meghívott résztvevője volt. Bizonyos, hogy ebben a világháborút követő új, Hamvas által többször is *tabula rasa*-nak nevezett időszakban a veszteségek nyomán még inkább előtérbe kerülő közvetlen személyesség fokozott igénye, az „élő ember szenvedélye” is hozzájárult ahhoz, hogy 1945 végétől 1947 decemberéig – a kezdetben szűkebb körű, majd szélesebb keretek között zajló ún. „csütörtöki beszélgetések” trialógusai és előadásai mellett²⁸ – jóval több alkalommal vállalt nyilvános részvételt valamely előadás, hozzászólás, beszélgetés vagy vita keretében²⁹, mint a megelőző másfél évtizedben: „Az egyetlen nagy pozitívum számomra – írja Kerényi Károlynak –, hogy amióta nincs otthonom, nincsenek könyveim, nincs íróasztalom

– vannak barátaim! És a cserét elfogadtam, sőt. Nyertem. Az élő ember különös szenvedély most itt néhányunknál és kitűnő szenvedély.”³⁰

A legintenzívebb időszak e tekintetben az 1946-os esztendő volt számára, amikor csaknem minden hónapra jutott egy vagy több meghívás, leginkább a fővárosban, de gyakran távolabb is. Ez irányú elhatározásának nyitottságát mutatja, hogy előadóként nem csupán olyan, számára ismerős szellemi környezetben zajló események résztvevője volt, mint a *Diárium* folyóirat vonzaskörének rendezvényei, vagy a kortárs művészeti csoportosulások kiállításai, hanem előadást vállalt a „*Magvetők élő folyóirat*” elnevezésű, Jankovich Ferenc író, költő által kezdeményezett országjáró rendezvénysorozat népművelő „műsoros irodalmi estjén” is.³¹

A fennmaradt beszámolók és visszaemlékezések szerint Hamvas rendkívül megragadó módon, személyes érintettséggel, mindig lényegi és meglepő összefüggésekben vázolta fel témáját, s a legszűkebb keretek között is az „egészre”, az „egyetemesre” nyíló távlatokat tudott teremteni. Az 1947-es júniusi könyvnapokra megjelent *Forradalom a művészetben. Absztrakció és szürrealizmus Magyarországon* című művének kötetbemutató előadásáról hasonlóképp számol be a *Corvina* közlönye: „Rövid előadása több volt szokványos beszámolónál: valósággal a múlt és jelen szellemtörténetét vázolta fel dióhéjban.”³²

Az előadások intenzív légkörét érzékelteti Lossonczy Tamás személyes visszaemlékezése és összefoglalója is, amelyet 1948. június 28-án naplóbejegyzésében rögzített a két nappal korábbi eseményről: „Szerdán Hamvas Béla előadás az Európai Iskola Üllői út 11. sz. alatti helységében (a terem zsúfolásig tele, lelkes fiatal és idős hallgatósággal). A Tolték népről beszélt.”³³

Mint levelezéséből is kiderül, az előadásoknak ez az eleven aurája magát Hamvast is rendkívül inspirálta³⁴, azonban minden személyes és életszerű jellege ellenére a megnyilatkozásnak ezt a formáját egyre növekvő súllyal érezte magára nehezedni, aminek Várkonyi Nándorhoz írt levelében már 1946 októberében hangot adott: „Most elég sok előadás köt le. Egyet az angol követségnek tartok holnap (»Modern angol irodalom«), egyet a Forum Club-ban, egyet a Protestáns napok alkalmával »Kereszténység és demokrácia« címmel és lehet, hogy a Válasz matinéjában is beszélni fogok. Így aztán tulajdonképpeni munkámhoz nem jutok. De remélem, le tudom zárni ezt a sürgés-forgást és elmélyedhetek.”³⁵

Ez az elmélyülés Hamvas részéről azonban nem csupán az írásra való koncentrált igényének elsődlegességét jelentette. A korszakot egyértelműen meghatározó „új és nagy mérték”³⁶ alapszava kétségtelenül a *realizáció*, a *megvalósítás* – a maga összes vonzatával és szemléleti következményeivel együtt. A realizáció szellemi valósága, jóllehet más és más formában, ezt megelőzően is alapvető volt számára – a korai írásokban a gondolat megragadottságának és „testté válásának” követelményében, majd a harmincas évek közepétől az „exisztencia átvilágításának” mozzanataiban, később az archaikus szellemi hagyományok világának döntő valóságaként hangsúlyozva valójában minden művének alaphangját adja, azonban a realizáció mint a konkrét és személyes életgyakorlatnak a maga sajátos, későbbiekben is megmaradó formája,

mégis ekkor, a világháborút követő újrakezdés időszakában jelentkezik írásaiban és munkajegyzeteiben: mint az emberi létezés egyik legközvetlenebb, s ugyanakkor leginkább komplex mozzanata, mégpedig az archaikus hagyományok szigorúan reguláris megvalósítási metodikájához képest egy evangéliumi törvényfelettség jegyében. A megvalósítás és megvalósulás többszólamú kibontakozását Hamvas Béla már 1946 áprilisában három alaptételben foglalta össze: *I. A lét minden emberben állandóan teljes egészében esedékes – II. A valóságot a maga teljességében el kell ismerni – III. Az összes lehetőségeket birtokba kell venni.*

Ennek egyik igen lényeges, más mozzanatokkal is összefüggésben álló vonása a Hamvas által gyakorta hangsúlyozott *hűség és jelenkortudat*. A hagyomány és a kereszténység egymáshoz való viszonyának tisztázási törekvését – amely Hamvas számára hangsúlyosan nem teoretikus kérdés, hanem a lételemelek belső rendjének és elrendezésének a szellemi megvalósítás folyamatában játszott lényegi és elengedhetetlen mozdulata – végigkíséri a *jelenhez* való viszony tudatosításának hangsúlyozása. Már 1941-ben így fogalmaz Gulyás Pálhoz írt levelében: „Vallásom azóta kezd erősödni, amióta felismertem az európai hűtlenségét saját isteneihez és Istenéhez.” Ennek a felismerésnek a kiszélesedéseként, a kereszténységhez való hűség bizonyosságában bontakozik ki a jelenkortudatnak és a korhoz való hűségnek az a mozzanata, amely – mint a valóság teljességének elismerése – Hamvas számára a realizáció folyamatának és módszerének integráns részévé válik. Nem véletlen, hogy ennek a kérdéskörnek egyik különös, sajátosan ironikus hangvételű alpmunkája, az *Óda a huszadik századhoz* című írása, a tisztázási időszaknak ebben a legforrongóbb szakaszában, 1947 tavaszán született. A művet barátjának, Záhonyi Aladárnak is elküldte, akinek néhány kritikai megjegyzésére reagálva Hamvas a következőket válaszolta: „Az Ódának mégis hálás vagyok (én). Nézd meg erről az oldalról: ami a térben a haza, az az időben a kor. Akkor nyertem, ha hű tudok maradni hozzá. Sohasem tudtam magamban a korhoz való hűséget realizálni. Az Ódában először öleltem meg és ismertem fel benne az Idő-Anyát, aki táplál. Egy kicsit el van viccelve?... Írj időtlenségedből. Én már a „kor”-ban vagyok, ez a másik pólus, ami azt jelenti, hogy polárisan *ugyanaz*.”³⁷

Az *Ódához* kapcsolódva 1947 tavaszától az ősz végéig Hamvas Béla még három másik, hasonló hangvételű esszét is kidolgozott – ezek: *A fekete művészet – Hiedro Lascaro és a lascarizmus – Paradoxon az igazságtalanságról* –, amelyeket az *Ódával* együtt *Speak easy* kötet cím alatt foglalt nagyobb egységbe.³⁸ Jóllehet Hamvas megfogalmazásában a „speak easy” kifejezetten az „arrogáns világnézeti tanulmány” ellentűfajaként keletkezett, azonban ami a négy esszét tárgyuktól függetlenül és közös hangnemük mellett egybekapcsolja: az „esprit de vigilance” – az éberség szellemének sajátos megnyilatkozása. A „speak easy” valójában egyszerre szellemi magatartás, s ugyanakkor egyfajta nyelvi-stilisztikai tér, amelyben egy sajátos oszcilláló irónia működik, ahol minden egyszerre „igen is meg nem is”, az ellentétek felszabadítása és egymásba játszása. Amint ez az oszcilláló mozgás a nyelvi megfogalmazásban elkezd feloldani tárgyát, ugyanakkor a másik oldalon rögtön szilárdítani kezdi. Hamvas számára ebben az állítva tagadó és tagadva állító mozgásnak a sosem nyugvó egyensú-

lyában valósul meg az, ami által a szellem el tudja kerülni a lezártágra és befejezettségre irányuló önkéntelen és kényszerítő hajlamát, amely „a dolgokat készen, lezárva akarja látni, – megoldva, megfejtve, végleges állapotban”, s ami valójában „az ember befejezetlenségéből, az egész lét nyíltságából, minden élet lezárhatatlanságából következik”.³⁹

A szemlélet kötetlen mozgásának, az elvfölöttiségnek, a világnézetektől való távolságnak az esszé műfajában és nyelvezetében kezdettől hordozott szabadsága Hamvas számára eleinte egészen önkéntelenül, csaknem ösztönszerűen, egyfajta belső hangoltság révén, majd később – önmaga helyzetét részleteiben is tisztázva – teljes tudatossággal kapcsolódott egybe a kereszténység törvényfeletti világában megkívánt szellemi magatartással, amely „nem tanít, nem épít rendszert, nem épületet konstruál, hanem odaadja magát a logos teremtő erejének, beszél és *maga sem tudja hol fog kilyukadni*, de egy biztos: a teremtő logos nemzőerejét továbbítja”.⁴⁰

Együttal a korhoz, a pillanathoz való hűség is ez, amely minden rekonstrukció és reprodukció helyett a jelen nyitottságába akar lépni, hogy az ismétlések zárt körét (hagyomány) parabolává (kereszténység) feszítse szét.⁴¹ Ahogy a művészet klasszikus formáinak a felbomlásában és az absztrakt irányok jelentkezésében Hamvas a valóság egy közvetlenebb és intenzívebb jelenlétének felmerülését érzekelte, úgy látta meg a nagy társadalmi rendek és formák megingásának és elmúlásának folyamatában a megnyílás lehetőségét az ember valódi közösségi létének „alpállása” (ill. „végállomása”⁴²) felé. A hagyományosan kiépült struktúráknak ilyen jellegű feloldódása Hamvas számára csakis ezért az eszkatológiai szituációra való folytonos nyitottságáért, csak az emberi lét felemelésének hatványozott lehetőségéért kaphatott pozitív értelmet: „Ezért a rendek és osztályok felbomlása nem »haláljelenség«, nem a »kultúrák vége«, nem »Untergang«, hanem igenis haláljelenség és a kultúrák vége és »Untergang«, de – a valódi lét kezdete, Isten országának megvalósulása és a »kultúrának« a »lét« dimenziójába való felszívódása. A mai idő az őskori hagyomány alapjáról tekintve viggasztalan és visszavonhatatlan felbomlás és pusztulás és megsemmisülés, – a sötét korszaknak, a kali yugának végső fázisa, a lealacsonyodás és elzüllés egyre növekvése és az emberiségnek a halálba való rohanása. A halálon túl és a halálban csak a kereszténység látja meg a lehetőséget a »valódi lét« kialakulására: az osztálytalan testvériségben, a keresztény emberiségben, a történet felszámolásában, a kultúrák likvidálásában és viszont, a teljes értékű, abszolút, idő és történet és kultúra fölött álló lét realizálásában.”⁴³ Ezen az oikumenikus-eszkatológiai perspektíván kívül Hamvas számára a jelenkor szituációjának minden egyéb megközelítése korlátozott és szűkös, olyan valami, amelyen – mint írja – szüntelenül érezni „a provinciális fenevad lassú rágását”.

Ennek megfelelően csupán e rendkívül komplex, mind az individuális, mind a kollektív megoldásokon túllépő látásmódban, amely egyedül képes arra, hogy az egyetemes személyesen mondja ki, csupán ebben és ennek állandó vonzataival jelölhetők ki az értelmezésnek azok az irányvonalai, amelyek mentén Hamvas Béla viszonyulása az 1945 után fokozottan előtérbe kerülő marxizmus, szocializmus és közgazdaságtan kérdéseire a maga valóságos szellemi összefüggésében megrajzolható.

Fogarasi Béla *Marxizmus és logika* című könyvéről írt munkajegyzeteiben Hamvas a „marxizmus szakrális szavai”-ról (tőke – termelés – munkás – fogyasztás – csere – osztályharc stb.) készít jegyzéket, megállapítva annak „teológiai gondolkozását”. Főként az orosz emigráció vallásfilozófusaihoz kapcsolódva Hamvas a marxizmust és szocializmust már korábban is egyfajta vallásos gondolkozási archetípus (*Heilslehre*) szekularizált formájaként fogta fel, hasonlóképp, ahogy a kommunizmus értelméről és eredetéről gondolkozva Nyikolaj Bergyajev az orosz kommunizmust a régi orosz messianisztikus eszme transzformációjaként és deformációjaként ragadta meg.⁴⁴ Hamvas szemléletében is olyan „gondolkodásstruktúra ez – miként Fogarasi könyve kapcsán írja –, amelynek középpontjában az egyéni tudatnak valamely módszerrel való felszámolása áll. Történhet ez a XIX. század terminológiájával, történhet az ókor alexandrinus filozófiájának nyelvén, végül is nem sokat jelent. Az elemek különböznek, maga a gondolatrendszer végül is teljesen ugyanaz...”⁴⁵

Megközelítéséből adódóan ennél fogva Hamvast nem érinthette a marxizmussal kapcsolatban használt kifejezéseinek olyan „helyreigazítása” sem, mint amelyet írásaira reagálva Keszi Imre fogalmazott meg, mikor az „öskommunizmus” fogalmának olyan hamvasi felfogását bírálata, amely azt mint „alapállás” veszi tekintetbe⁴⁶. A témát érintő írásaiban – a nyelvhasználat minden hasonlósága ellenére – Hamvas nem avatkozott a marxizmus teoretikus „belügyeibe”, nem foglalkoztatta, hogy terminológiája mennyiben „helyes” a marxizmus elméletén belüli összefüggések tekintetében, hanem – az alapfogalmak tudatosan más viszonyba állításával – csupán az elméleti alapstruktúra előfeltevéseinek és önmagán túlmutató jellegének felismerését kérte számon annak „orthodox hívein”. Nem törekedett tételeik foglalatát elemezni, vagy azt valamely történeti összefüggésben vizsgálni, hanem egyfajta fiziognómiai szemlélettel „az arcában lévő értelmet” kívánta megfejteni.

Jakob Böhme és Rudolf Pannwitz mellett Hamvas Béla főként a Rudolf Kassner-i fiziognómia látásmódjában találta meg azt szemléleti metódust, amely lehetőséget nyitott számára, hogy „az ember világából semmit se zárjon ki, vagy ami ugyanaz, minden dolognak helyét megtalálja”, mert a „kihagyott és a kizárt dolgok, mint a nem élt élet, bosszút állnak”⁴⁷.

Ezen a ponton Hamvas számára a személyes realizáció minden mozzanata összekapcsolódott és a megvalósítás említett három alaptételében, különösen a „valóság teljes egészének elismerése” körül kristályosodott ki, egybeesve azzal az önmaga számára megfogalmazott módszertani követelménnyel, hogy: „a pozitív magatartás ezúttal a lét minden, számomra birtokba vehető (általam a szellem intenzív megmunkálása számára hozzáférhető) területére kiterjedjen”. A Szabó Lajossal és Tábor Bélával kialakított munkaközösség megbeszélésein Hamvas Béla részletesen érintette azokat az impulzusokat, amelyek fokozottan arra indították, hogy az alapvetően negatív és távolságtartó *viszonyulás*át a szellemi érdeklődésétől távol eső területek irányában – legyen az szociális, politikai vagy gazdasági jellegű⁴⁸ – átértékelje, s számukra „pozitív előjelet” adjon, vagyis: a távortartás helyett a szellemi és egzisztenciális realizáció e minden idegenséget átfogó és asszimiláló törekvésének eszközei körébe vonja.

Mindezekről semmiképp sem lehet eltekinteni, ha valaki Hamvas Bélának a világháborút követő életszakaszára és munkásságára vonatkozó olyan visszaemlékezésekkel is szeretne számot vetni, amelyek arról a – sokak által vitatott, mások által megerősített – lépéséről számolnak be, miszerint Hamvas Béla 1945 folyamán a Kommunisták Magyar Pártja tagja lett, és annak mintegy másfél éven keresztül tagja maradt. Talán kevésbé ismert, hogy ezzel párhuzamosan más, hasonlóan bizonytalan beszámolókat szerint ugyanekkor a Kisgazdapártnak is tagja lett. Hamvas Béla hagyatékának archívumában erre vonatkozóan a hivatalos jellegű iratok között olyan dokumentum, amely akár a Kommunisták Magyar Pártjába való belépését, akár kisgazdapárti tagságát igazolná, nem maradt fenn. Dokumentálható bizonyossággal jelenleg csupán egyetlen ilyen vonatkozású mozzanat állítható, hogy Hamvas Béla 1947 októberében a Szociáldemokrata Párt tagja volt, mégpedig az archívumban található párttagsági igazolvány szerint egyetlen hónapig, októberre szóló tagsági bélyeggel érvényesítve.

Amennyiben ez irányú indítatásának voltak is külső tényezői, mindez csupán az eseményszerű felszín, amely a tényleges és valóságos szellemi összefüggések megértéséhez nem segít hozzá. Egy olyan életműben, ahol minden egyes szónak a valóságos élet a fedezete, aligha jelölhető ki más mérték, mint az a legmagasabb, amelynek vonzásában a szellemi törekvések és értelem egésze teljesül. Bárhogyan is legyen, sem a visszaemlékezésekben említett vélt vagy valós lépéseinek, sem a ténylegesen dokumentálható eseményeknek valójában semmiféle politikai indítatása vagy ilyen irányú szimpátiája nem volt, sokkal inkább egyfajta belső realizációs „intenzitásnak” a kiszélesedése, annak a szellemi beállítódásnak és személyes „existenciális asszimilációnak” a legkonkrétabb extenzív megvalósulása, amelynek mindent magába integráló lendülete Hamvastól a történeti erővel és ellenállásokkal való *közvetlen* érintkezés felvételét követelte, s amelynek számos, ebben az időszakban született írásában is hangot adott. „Mindaz a hülye, komisz, aljas, piszkos borzalom – írja Hamvas 1947-ben –, ami századunkban oly virulens, életünk alapvető szépségét, nagyságát és jóságát még csak meg se tudja érinteni, sőt azt hallatlan módon felerősíti és feltüzeli”. Ez pedig leginkább akkor mutatkozhat meg, ha az ember a létezés egészét „a maga teljességében minden fenntartás nélkül megérti és birtokba veszi és a valóság teljessége számára kinyílik. Ha megvalósul benne a minden ember mélyén élő teljes ember, az óceáni érzület.”⁷⁴⁹

Hamvas szerint az emberi tudatnak, hogy „a történeti pillanat valóságát meg tudja érteni, egészen más struktúrájának kell lenni, mint a század elején volt. A régi tudat a jelen helyzetet sem átfogni, se lemérni, se áttekinteni, se megérteni nem képes. A megértés tökéletesen más életszínvonalon tökéletesen más látásszínvonalat követel.” A ’40-es évek második felében Hamvas Béla egyik leghangsúlyosabb erőfeszítése éppen az, hogy a realizáció lehetséges eszközeivel és a művészetek teremtő aktivitásának körében ennek az abszolút „korszerű” tudatnak a formáját megalkossa, vagyis megszerezze a tudat számára azt a hangoltságot, amely révén „a realitással egy ütemben” tud mozogni, s miközben teljes intenzitásával a jelen nyitottságában áll, önmagát a lét egészének szüntelen esedékességében és időtlenségében alapozza meg.

Ebben a megközelítésben a végső mérték és fundamentum Hamvas számára mindvégig a legtágabb értelemben vett kinyilatkoztatás maradt: a „szellemben való kinyilatkoztatás” (hagyomány) és a „testet öltött kinyilatkoztatás” (kereszténység), a *logos spermatikos* és az *inkarnált logos* egysége⁵⁰, mert számára a létezés minden részmozzanata csak a lét *egészleges* összefüggésében kapja meg végső helyét, csak erre „viszszahelyezve nyeri és nyerheti el valódi fiziognómiáját”, hogy megvalósulhasson az, amit végső soron tudás és szeretet egysége jelent: „a szeretet által mélyebben tudni és a tudás által mélyebben szeretni”.

JEGYZETEK

- 1 A *Fővárosi Könyvtár Évkönyve*. XIII (1943–1945). Budapest, 1946. 29.
- 2 Ennek a belső számvetésnek egyik, a szocialitás területét érintő, a későbbi „átértékelések” szempontjából is fontos reflexiójában Hamvas Béla így fogalmaz: „Már többször gondoltam rá: a rajtunk (Katon és rajtam) beteljesedő apokaliptikus ítélet egyik metafizikai oka az volt, hogy meg nem engedett módon izoláltan éltünk a többi embertől és a közösségtől és a egész életrendünk majdnem kevélyen a többi ember tudatos negligálásán, de mindenesetre a közösségen való túlelmelkedésen nyugodott. Most számon kérték tőlünk a »magunknak« élt napokat és bele *kell*tt keveredni abba, ami a közösség.” *Napló*, 1945. március 5. (Gépirat.)
- 3 Hamvas Béla levele Várkonyi Nándornak. 1946. okt. 14. (Gépirat.)
- 4 Az Egyetemi Nyomda megbízó levele, 1945. július 21-én. (Gépirat.)
- 5 A tanulmányosorozat kiadása 1948-ban, az Egyetemi Nyomdát ért sorozatos támadások következtében szünt meg.
- 6 Hamvas Bélát végül 1948. november 10-i hatállyal rendeletileg könyvtári főtisztai szolgálata alól is felmentették.
- 7 Keszi Imre: *A füstparipa farka*. In *Diárium*, 1946. jan.–márc., 35–40. Az írás bővített változatát Keszi Imre az 1948-ban *A sziget ostroma* címen megjelent kötetében közölte újra.
- 8 Vö. Szigeti József: *Értelmiség és irracionizmus*. In *Társadalmi Szemle*. A Magyar Kommunista Párt tudományos folyóirata, I. évf. 1946. 6. sz. 471–476.; Keszi Imre: *Egy állami intézmény, amelyet ideje lenne államosítani*. In *Szabad Nép*. A Magyar Kommunista Párt központi lapja, VI. évf. 1948. ápr. 25. 96. sz. 11.
- 9 Keszi Imre: *A füstparipa farka*. In *A sziget ostroma*. Budapest, [1948], Dante Kiadó, 93. – Hamvas Béla említett írása Ady Endréről Thomas Mark álnéven: *Egy új Ady-revizió*. In *Független Szemle*, I. évf. 1933. 8. sz. (nov.), 1–2.; 9. sz. (Karácsony), 5–6.; – II. évf. 1934. 1. sz. (febr.), 2–4.
- 10 Lukács György: *Az absztrakt művészet magyar elméletei*. In *Forum*, II. évf. 1947. 9. sz. (szept.), 715–727. A Lukács György írásában tárgyalt két mű: Kállai Ernő: *A természet rejtett arca*. Budapest, [1947], Misztótfalusi Kiadó; és Hamvas Béla – Kemény Katalin: *Forradalom a művészetben. Absztrakció és szürrealizmus Magyarországon*. Budapest, 1947, Misztótfalusi Kiadó.
- 11 –r. –gy.: *Hamvas Béla–Kemény Katalin: Forradalom a művészetben*. In *Társadalmi szemle*, II. évf. 1947. 11. sz. (nov.), 831.
- 12 Lukács György: Az élődiség lázadása. In *Szabad Nép*. A Magyar Dolgozók Pártjának központi lapja, VI. évf. 1948. 298. sz. dec. 25. 9. – A cikk Kerényi Károly munkásságát summázva így fogalmaz: „...egész tudományos munkássága nem egyéb, mint annak a nyeglén és cinikusan tudományellenes, tudatosan tudatelmohályosító, irracionalista mítoszteremtő mozgalomnak egy része, mely a nyugati szalonokban és kávéházakban megteremtette a fasizmus számára nélkülözhetetlen szellemi légkört és teremti ma is. És innen megy a vonal egészen a Zilahy-féle bestseller-gyártókig, a Hamvas-féle kisebbkaliberű mítosz-iparosokig. A múlt és a jelen tapasztalatai mutatják: nem ártatlan játék ez. Dekadencia, reakció és ellenforradalom igen szorosan összefonódnak... Persze: ahol ez a

- dekadens játékoság túlmegy a puszta játékon, ahol átcsap a valóságos ellenforradalomba, ott népi köztársaságaink már többször megmutatta, hogy meg tudja védeni magát.”
- 13 A vita fő vonalait a Szinyei Társaság oldaláról Bernáth Aurél exponálta 1947. február 2-án elhangzott előadásában, amelynek során – a „mesterség elemi törvényeit” feltve – egyfelől a reális („tradicionális és természetelvű”), másfelől az absztrakt („tudat-elvű” és „látásból való származottságáról lemondó”) irányok szembenállásának elvi és gyakorlati problematikáját hangsúlyozva az irányzatok végleges elválását sürgette. Vö. Bernáth Aurél: *A Szinyei Társaság és művészetünk útjai*. In *Válasz*, VII. évf. 1947. 3. sz. (márc.), 255–263.
 - 14 Borbíró Virgil: *Realista és absztrakt művészet*. In *Válasz*, VII. évf. 1947. 6. sz. (dec.), 524.
 - 15 Vö. Rudolf Pannwitz: *Das Musische*. In *Vierteljahrdrucke*, 1939/1. Verlag Hans Carl / Nürnberg 1939. 4–7.
 - 16 Vö. Hamvas Béla: *[Beszéd a magyar Esztétikai Társaság 1946. évi közgyűlésén]*. In Hamvas Béla: *A világ hazabívása*. Budapest, 2020, Medio Kiadó /Hamvas Béla művei 33./, 95.
 - 17 A jelzett írásokat lásd Hamvas Béla *A világ hazabívása* című idézett kötetében.
 - 18 Hamvas Béla levele Záhonyi Aladárnak. 1948. IV. 2. (Kézirat.) [Köszönet Záhonyi Zsófiának szíves segítségéért, s a levelezés rendelkezésre bocsátásáért.]
 - 19 Jakob Böhme két művének fordításra kijelölt fejezeteit, ill. ezek elkészült részleteit lásd *A világ hazabívása* című említett kötetben (Budapest, 2020, Medio Kiadó /Hamvas Béla művei 33./, 307–318. és 365–379.)
 - 20 *Böhme-napló*. (Kézirat, 41 p.)
 - 21 *Böhme-tanulmány: 1. A saturnusi szemlélet. 2. Inqualieren. 3. Geburt. 4. Ungrund. 5. A primordiális trinitás. 6. A betes*. In *Napló*, 1948. VII. 21. (Kézirat.)
 - 22 1946-47 folyamán Hamvas Béla és Kemény Katalin levelezést kezdeményezett néhány, számukra fontosnak tartott külföldi személyiséggel. Ennek révén olyan jelentős írókkal és gondolkozókkal kerültek kapcsolatba, mint a francia Marcel Moré, a Dieu Vivant-kör alapítója, az angol regény- és esszéíró John Cowper Powys, valamint XX. századi tradicionális metafizikai létszemlélet legnagyobb hatású alakja, az ekkor már Kairóban élő francia René Guénon.
 - 23 Az 1948. április 18-án befejezett első változat fejezetcímei: *I. Jelenkortudat – II. Az extrémek százada – III. Tőke és hatalom – IV. Az esprit-ressentiment – V. A vallás betegségei – VI. Keresztények és nemkeresztények számára – VII. A zsidókérdés – VIII. Szeretetigény – XI. Psychologie macabre – X. Kortársak*. In *Napló*, 1947. július 1.– 1948. április 18. (Kézirat.)
 - 24 Hamvas Béla levele Záhonyi Aladárnak, 1948. 04. 02-án. (Kézirat.)
 - 25 Hamvas Béla levele Záhonyi Aladárnak, 1948. 06. 22-én. (Kézirat.)
 - 26 „...a XX. század uralkodó eszméi nem lett az a *metakrizeológia*, aminek szántam s ezzel be kell látnom, hogy nem ez a módszerem, hanem igenis a Titkos jegyzőkönyv...” In *Napló*, 1948. VII. 12. (Kézirat.)
 - 27 Az 1951 januárjában befejezett utolsó változat fejezetcímei: *New Yorkban, a Wall Streeten – Az oxfordi egyetemen – A pszichoanalitikusok kongresszusán – Rómában, a biborosok kollégiumában – Moszkvában, a bolsevik pártban – Weimarban, a német metafizikusoknál – A rózsakereszteseknél – Svájcban, a szociológusoknál – A feministáknál – Palesztinában, az államtanácsban – Az Egyesült Nemzetek Szövetségének közgyűlésén*.
 - 28 Ezeknek Hamvas Béla által jegyzett szakaszai „A »csütörtöki beszélgetések« és szemináriumi hozzászólások jegyzőkönyveiből és feljegyzéseiből (1945-1947)” címen megjelentek az életműkiadás 14. kötetének újraserkesztett kiadásában: Hamvas Béla: *Sarepta*. Budapest, 2018, Medio Kiadó, 23–115.
 - 29 Ezek a következők: /1/ *A könyv és a szellem*. (Előadás, 1945 folyamán); /2/ *Filozófia*. (Tájékoztató előadás a legújabb filozófiai irodalomról, 1946. febr. 15.); /3/ *[„Válság 1955”]*. (Előadás az Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége művészeti ankétján, 1946. márc. 3–7.); /4/ *Tibet misztériumai és a modern lélektan* (Előadás a Pázmány Péter Tudományegyetem és a Magyar Keleti Társaság előadássorozatában, 1946. ápr. 13.); /5/ *A modern ízlés kérdései*. (Tanácsadó óra, Baránszky-Jób Lászlóval együtt, 1946. ápr. 26.); /6/ *Beszéd a Magyar Esztétikai Társaság 1946. évi közgyűlésén*. (1946. máj. 20.); /7/ *[A toltékok.]* (Előadás az Európai Iskola helyiségében, 1946. jún. 26.); /8/ *Európa közepe*. (Előadás Kiskőrösön, a Magvetők-esten, 1946. júl. 28.); /9/ *Empedoklés* (Előadás, 1946 nyarán);

- /10/ *Modern angol irodalom* (Előadás az angol követségen, 1946. okt. 15.); /11/ [*Előadás a Forum Club-ban*] (1946 októberében); /12/ *Kereszténység és demokrácia*. (Előadás az Országos Protestáns Napok rendezvényén, 1946. nov. 2.); /13/ *A művész és kora*. (Hamvas Béla és Keszi Imre rádióvitája. 1946. dec. 7.); /14/ [*Előadás a Magyar Képzőművészek Szabad Szervezetének kiállításán*] (Pécs, 1946. dec. 15.); /15/ [*Előadás az Evangéliumi Diákszövetség konferenciáján*]. (Tahi, 1946 folyamán.); /16/ [*Az egzisztencializmus*]. (Előadás, 1946 folyamán.); /17/ *A tradicionalizmus*. (Előadás az Európai Iskola rendezvénysorozatán, 1947. jan. 7.); /18/ [*A neorealizmus*]. (Hozzászólás a Fókusz Galéria vitadélutánján, 1947. márc. 19.); /19/ [*Lossonczy Tamás tíz táblája*]. (Előadás a Misztótfalusi Képzalonban, 1947. ápr. 6.); /20/ [*Előadás az Országos Evangélikus Hét rendezvényén*] (1947. ápr. 24.); /21/ [*Beszélgés az élő francia művészetéről*]. (1947. máj. 11-én, az Andrassy úti Művészboltban); /22/ *Absztrakció és szürrealizmus Magyarországon*. (Könyvismertető előadás, 1947. máj. 14.); /23/ *Szürrealizmus és az új művészeti irányzatok*. (Előadás, Pécs, 1947. máj. 22.); /24/ [*Beszéd a Magyar Esztétikai Társaság 1947. évi közgyűlésén*]. (1947. máj.-jún. között); /25/ [*Előadás az Evangéliumi Diákszövetség konferenciáján*]. (Tahi, 1947. júl. 7.); /26/ *Az egyiptomiak halotti könyvéről*. (Előadás Szepes Mária körében, 1947 telén). – Az itt felsoroltak közül jelenleg kilencnek a szövege ismert, amelyekből hét szöveg Hamvas Béla *A világ hazahívása* című említett kötetében olvasható, a további két előadás kidolgozott szövegváltozata az *Empedoklés* és a *Mexico* című munkák (utóbbi a toltékokról szóló előadásának tisztázata), amelyek *Az ősök nagy csarnoka* gyűjteményében kaptak helyet.
- 30 Hamvas Béla levele Kerényi Károlynak. 1947. II. 21. (Gépirat.)
- 31 A „zenével és tánccal egybekötött” eseményre szóló meghívó kéziratot vázlatát Hamvas Béla a következő sorokkal zárta: „Belépődíj: első hely 2 liter bor, második hely 1 liter bor, vagy tojás, vagy liszt.” – A kiskörösi rendezvény tényleges sorsa azonban bizonytalan, mivel szervezési mulasztás miatt a közönség nem értesült megfelelően az eseményről. Hamvas Béla *Sziget*-beli író társa és barátja, a kiváló klasszika-filológus Kövendi Dénes ezeknek az országjáró előadásoknak rendszeres résztvevője volt.
- 32 Vö. *Egyesületi előadások*. In *Corvina*, LXX. évf. 1947. május 17. 20. sz. 2.
- 33 Lossonczy Tamás kéziratosa feljegyzése rövid összefoglalót is ad Hamvas előadásáról: „...A Tolték népről beszélt. Toltékok voltak Mexikó őslakói. Csak keveset tudunk róluk. A tolték szó annyit jelent, mit csináló, mester. Zenész az, aki ismeri a hangokat, harmóniába tudja hozni őket. Festő az, aki a színek értelmét és természetét ismeri. A tolték társadalom a mesterek, a teremtők társadalmá. – Kormányzóik a művészek, mint más országokban a kereskedők, ahol minden vezető pozíciót egy-egy kereskedő tölt be. A toltéknak legmagasabb állampolgári kötelessége szép életet élni, szépen táncolni, szép képeket festeni, mert a romboló démoni erőket csak a szépség tudja megfékezni. A művészet, a primordiális produktív lét megnyilvánulása. A műzsi lét a művészet élvezete, amely ihlet, a művészi lét, az alkotó létforma. A toltékokhoz képest mindannyian barbárok vagyunk. – A görögök szerint azok a barbárok, akiket nem érintettek meg a műzsiak. A *tökéletes lét, maga a szépség*. A világon minden a szépségért történik. A szépségért hoznak az anyák gyereket a világra. A szépség a világ, a csillagrendszerek, a kozmosz legfőbb magja. Mindennek végoka.” – Lossonczy Tamás 1980. dec. 28-án Kemény Katalinnak írt levelének melléklete. (Kézirat.)
- 34 Vö. Hamvas Béla levele Fülep Lajoshoz, 1947. VII. 24. „A napokban a Diákszövetség meghívott Tahira »világnézeti« konferenciára s én tartottam a bevezető előadást... A hangulat meglepett és örömmel töltött el. Ha az óhajtott európai előretörést még nem is sikerült megcsinálni, a szellemi tisztaság hagyományát ezek a fiúk fenn fogják tartani. Szeretnék méltó lenni ezekhez a fiatalokhoz.” In *Fülep Lajos levelezése*. V. Budapest, 2001, MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, 236–237.
- 35 Hamvas Béla levele Várkonyi Nándorhoz. 1946. október 14. (Gépirat.)
- 36 Naplófeljegyzés, 1949. IX. 18. (Kézirat.)
- 37 Hamvas Béla levele Záhonyi Aladárnak. 1948. V. 22. (Kézirat.)
- 38 *Speak easy: I. Óda a buszadik századhoz – II. A fekete művészet – III. Hiedro Lascaro és a lascarizmus – IV. Paradoxon az igazságtalanságról*. – A kötet címe kapcsán Hamvas így fogalmaz: „Az új műfajt azokról az angol és amerikai falatozó és ivóhelyiségekről, ahol az emberek néhány percre diskurálni leülnek, speak easy-nek nevezem el. A speak easy minden esetben fenntartja magának a jogot arra, hogy szubjektív legyen, sőt, hogy mások befolyásolásától kifejezetten tartózkodjék. Ez benne a tökéletesen új.” In *Paradoxon az igazságtalanságról*. (Gépirat.)

- 39 Vö. Hamvas Béla: *Szépség*. (Theodor Haecker könyve.) In *Esztétikai Szemle*, III. évf. 1937. 1. sz. 51–53.
- 40 Hamvas Béla: *Szabó Lajos kritikai megjegyzéseiből*. In Hamvas Béla: *Sarepta*. Budapest, 2018, Medio Kiadó /Hamvas Béla művei 14./, 126.
- 41 Hamvas Béla: *Unicornus*. (Gépirat.) – Vö. Hamvas Béla: *Silentium – Titkos Jegyzőkönyv – Unicornus*. Budapest, 2006, Medio Kiadó /Hamvas Béla művei 17./, 243.
- 42 Lásd *Szabó Lajos kritikai megjegyzéseiből* című, e korszak tekintetében is alapvető jelentőségű írását: „Az alapállás a »kezdeti« situáció. Ezzel szemben fel kívánom állítani a »végállomás« fogalmát, amely befejezés-szituáció... A körforgásban az alapállás egyenlő az utolsó situációval, mert az egész örökké újra kezdődik. A vertikálisan fölfelé mozgó életvonalnak azonban van: végállomása. Végállomásnak az unio mystica misztériumát nevezem – az élő lelkek magnetikus pontját.” In Hamvas Béla: *Sarepta*. Budapest, 2018, Medio Kiadó /Hamvas Béla művei 14./, 137–138.
- 43 Vö. A „*csütörtöki beszélgetések*” és *szemináriumi hozzászólások jegyzőkönyveiből és feljegyzéseiből (1945–1947)*. In Hamvas Béla: *Sarepta*. Budapest, 2018, Medio Kiadó /Hamvas Béla művei 14./, 26.
- 44 Vö. Nyikolaj Bergyajev: *Az orosz kommunizmus értelme és eredete*. Budapest, 1989, Századvég Kiadó. 238 p. – Bergyajev egy másik művében a marxi elméletek jellege kapcsán összefoglalóan a következőképp fogalmaz: „Mindez nem más, mint a felvilágosító értelem és az ókori Izrael messianisztikus attitűdjéhez közelálló messianizmus egyesítésének kísérlete, mert az igazság egyetlen letéteményesének tekinti magát, mely arra tart igényt, hogy ne csak egy legyen az ideológiák közül, hanem az egyetlen, mely végérvényesen leleplezi a történelem titkát.” In Nyikolaj Bergyajev: *A történelem értelme*. Ford. Szücs Olga. Budapest, 1994, Aula Kiadó, 15.
- 45 Hamvas Béla: *Marxizmus és logika*. Lásd a jelen kötetben, 154.
- 46 Vö. Keszti Imre: *A sziget ostróma*. Budapest, [1948], Dante Könyvkiadó, 89–90.
- 47 Hamvas Béla egész életművének értelmezése szempontjából kiemelt jelentősége van a kassneri gondolkozásnak. Rudolf Kassner maga „univerzális fiziognómiának” nevezte szemléletmódját. Az ókor világa óta fiziognómia alatt általánosságban egy ember belső lelki alkatának a külső testi jegyek alapján történő interpretációját értették. Azonban a fiziognómia nem csupán a pszichológiai értelmezés, hanem az antik tudományok egész sorának szolgálatában állt, s alapvetően a külsőnek a belsővel, a láthatónak a láthatatlannal való összefüggéseit vizsgálva az ismétlődő megjelenési formák alapján bizonyos törvényszerűségek levonására törekedett. Ezzel szemben Kassner elhagyta a régi fiziognómia tipologizáló határait, s minden alakot öltött létezőnek – a tengerektől a köveken át a csillagokig, növényekig, állatokig és emberekig, beleértve a gondolkozásformákat és az emberi szellem valamennyi alkotását –, minden megformáltnak a fiziognómiáját kívánta megalkotni, mégpedig az egyedi és eleven formákat egységes egészként, *világként* egybelátva. A kassneri fiziognómia nem általános törvényszerűségek meghatározásával foglalkozik, hanem kizárólag az egyszeri és megismételhetetlen alak felé fordul, ahol minden tulajdonságban az egyedi sors drámáját és keresztmetszetét látja; nem a formák elméleti rendszere, nem magyarázat vagy világnézet, és nem is „tanítás”, amely mentén a világ berendezhető, hanem egyfajta „emberi-égi optika”, ahol egyesül szeretet, formaérzékenység és mélység szemlélet, s melyben Kassner szerint „egészen az érzékelésig kell érteni, s a megértésig érzékelni”. Vagyis értelmezni és megfejtetni, nem pedig magyarázni: „aki alakot (*Gestalt*) lát, nem fogalmakkal operál”. A formák e fiziognómiai látásában és értelmezésében nem a „helyes” vagy „helytelen”, hanem a „mély” vagy „sekély” vonzásában mozog a szemlélet: „nem azért vagyok a világban – írja Kassner –, hogy higgyek vagy kételkedjek, azért vagyok itt, hogy lássak, belássak, szemléljek!”. Vö. *Rudolf Kassner. Gedenkbuch*. Eugen Rentsch Verlag, [1953], 219–231.; Rudolf Kassner: *Von der Einbildungskraft*. Leipzig, 1936, Insel Verlag, 39.
- 48 Ez utóbbit korábban mint „az önmagát feladó szellem klasszikus területe” jelölte meg. Lásd erről Hamvas Béla: *Szellem és hatalom*. In *Krisis és katarzisz*. Budapest, 2019, Medio Kiadó /Hamvas Béla művei 31./, 324.
- 49 Hamvas Béla: *Óda a huszadik századhoz*. (Gépirat.)
- 50 Vö. Leopold Ziegler: *Zweierlei Menschwerdung*. In *Überlieferung*. Leipzig, 1936, Verlag Jakob Hegner. 438.